

International Multidisciplinary
Research Journal

*Indian Streams
Research Journal*

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Manichander Thammishetty

Ph.d Research Scholar, Faculty of Education IASE, Osmania University, Hyderabad.

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari

Professor and Researcher ,

Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera

Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Mohammad Hailat

Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Hasan Baktir

English Language and Literature Department, Kayseri

Janaki Sinnasamy

Librarian, University of Malaya

Abdullah Sabbagh

Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana

Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Romona Mihaila

Spiru Haret University, Romania

Ecaterina Patrascu

Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici

AL. I. Cuza University, Romania

Delia Serbescu

Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Loredana Bosca

Spiru Haret University, Romania

Ilie Pinteau,

Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra

DBS College, Kanpur

Fabricio Moraes de Almeida

Federal University of Rondonia, Brazil

Xiaohua Yang

PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea, Romania

George - Calin SERITAN

Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade

ASP College Devrukh, Ratnagiri, MS India

Iresh Swami

Ex - VC. Solapur University, Solapur

Rajendra Shendge

Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Patil

Head Geology Department Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude

Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yalikal

Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale

Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Narendra Kadu

Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar

Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

Salve R. N.

Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

K. M. Bhandarkar

Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya

Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Govind P. Shinde

Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar

S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Alka Darshan Shrivastava

Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Chakane Sanjay Dnyaneshwar

Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary

Director, Hyderabad AP India.

Rahul Shriram Sudke

Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Awadhesh Kumar Shirotriya

Secretary, Play India Play, Meerut (U.P.)

S. Parvathi Devi

Ph.D.-University of Allahabad

S. KANNAN

Annamalai University, TN

Sonal Singh,

Vikram University, Ujjain

Satish Kumar Kalhotra

Maulana Azad National Urdu University

Indian Streams Research Journal

थोर समाजसेवक राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

कुणाल शिवशंकर वालोंदरे
एम.ए. (इतिहास), एम.ए. (राज्यशास्त्र) बी.एड.
नेट (इतिहास), नागपूर.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या भुमीत मोठी संत परंपरा नांदत आलेली आहे. पवित्र महाराष्ट्राच्या भुमीत अनेक संत, कवी, समाजसुधारक होऊन गेले त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने संपुर्ण भारताला प्रभावित केले. या संत महंत व समाजसुधारकांनी शुध्दता, पवित्रता, प्रामाणिकता, चरित्रता सामुहीकता आणि सदभावना या सर्व गोष्टी या भुमीला अर्पण केले आहे. 'हे विश्वची माझे घर' अशी सर्व व्यापक मानवतावादी शिकवण संतांनी मानवाला दिली. त्यांनी धर्म सुधारण्याचे कार्य केले त्याच बरोबर समाजसुधारण्याचे ही कार्य केले. सामान्यांच्या उध्दारासाठी संतांनी आपले आयुष्य वेचले. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, चक्रधरस्वामी, एकनाथ, तुकाराम, गाडगे महाराज आणि गुलाबराव महाराज या सर्व संतांच्या साहित्याचा त्यांच्या विचारांचा आणि कार्याचा विचार केल्यास एक समान तत्व त्यांच्या चरित्रात दिसते आणि ते म्हणजे समाज कल्याणाचा त्यांनी घेतलेला ध्यास आणि समाज हिताचे त्यांनी केलेले कार्य आपल्याला दिसून येते.

कुणाल शिवशंकर वालोंदरे

अशा महान संतांची परंपरा विसाव्या शतकात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी पुढे नेली. भजन, किर्तन, ग्रामोध्दार, राष्ट्रविकास, व्याख्यानाद्वारे लोकशिक्षण, देशाची संपन्नता, स्वातंत्र्य चळवळीचा

सहभाग, सामाजिक दृष्ट्या देशाची सिध्दता विश्वमानवताची संकल्पना अशा मौलीक बाबीवर लक्ष केंद्रीत करून त्यांनी आपले जीवन समर्पित केले. व सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले. प्रस्तुत लेखात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी समाज परिवर्तनासाठी केलेले सामाजिक कार्य हा दृष्टीकोन ठेवून अभ्यास करण्यात आला आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे प्रारंभीक जीवन :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा जन्म 30 एप्रिल 1909 रोजी अमरावती जिल्हयातील यावली या गावी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव बंडोजी ठाकुर आणि आईचे नाव मुंजळाबाई होते. तुकडोजी महाराजांचे पुर्ण नाव माणिक बंडोजी ठाकुर होते.

लहाण पणापासुनच त्यांच्यावर आध्यात्मीक विचारांचा प्रभाव होता. किर्तन व भजन हा तुकडोजी महाराजांचा लहाण पणिचा छंद होता. वरखेड जि. अमरावतीचे आडकोजी महाराज हे त्यांचे गुरु होते. तर खंजेरी वादणाचा वारसा हनवंतीबुवा कडुन मिळाला. आध्यात्माकडे विशेष ओढ असलेल्या माणिकचे लक्ष शाळेच्या चार भिंतीत रमले नाही. तिसरी नंतर माणिकने शाळेचा निरोप घेतला. व ते वरखेडला आडकोजी महाराजांच्या सानीध्यात रमले त्यांनीच माणिकला 'तुकडया' या नावाने संबोधले.² तुकाराम महाराजांचे ओजरखी अभंग गाऊन पोटासाठी तुकडे मिळविणारा तुकडया तुकोबाच्या परखड अभंगाच्या मुषितुन घडत गेले. व पुढे तुकडयाचा तुकडयादास झाले. आडकोजी बाबा समाधीस्त झाल्यामुळे त्यांच्या मनात विरक्ती निर्माण झाली. आणि वयाच्या 14 व्या वर्षी ते घर सोडुन ते रामटेकच्या व तिथुन रामदिधीच्या जंगलात तपश्चर्या करू लागले.³ चंद्रपुर जिल्हयातील मंटकतीमध्ये त्यांना विविध अनुभव आला आदीवासींचे जीवन त्यांचे हाल अपेष्टा, समाजातील अज्ञाण आणि दरीद्रीय तसेच शहाण्यासुरत्या लोकांचा खुळेपणा त्यांनी अनुभवलेही होते. ईश्वर केवळ मंदीरातील मुर्तीत नसुन दीन दुःखी, शोषीत पिढीत लोकांच्या ठिकानी वास करतो. लोकांचे दैन्य, दुःख, अन्यान्य दुर करणे हीच खरी ईश्वराची पुजा असा विचार त्यांनी

समाजाला दिला. समाजातील असलेली विषमता, अंधश्रद्धा देव संकल्पनेसारख्या लोकांचा भ्रामक विचार नाहीसा करण्यासाठी किर्तन, भजनाचे तंत्र अवलंबीले व सामाजिक विकास करू लागले.

राष्ट्रसंताचा शिक्षणाविषयक विचार :-

राष्ट्राच्या समाजीक विकासात 'शिक्षण' हे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. देशातील सर्व नागरीकाची उन्नती साधन आणि चांगले जीवन जगण्याची कला त्यांनी आत्मसात करावी या दृष्टीकोनात शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

'विद्येअंगी व्हावा विनंयी, विद्याकरी स्वातंत्र निभर्य
शिक्षकाने वाढवा निश्चय जीवन जप करावा' !!⁴

'शिक्षण' हे मानवाच्या सर्वांगीन विकास करणारे असले पाहीजे त्याच बरोबर शिक्षणाने विनयशिलता, स्वातंत्र निर्णयक्षमता, निश्चय आणि जीवनात यश प्राप्त करणे शक्य आहे असे त्यांचे मत होते. राष्ट्रसंताच्या शिक्षणा विषयक अध्यायाचे नावच "जीवनशिक्षण" आहे. त्यांच्या मते शिक्षणासाठी शिक्षण नको होते. तर जीवनासाठी शिक्षण हवे होते. राष्ट्रसंतांनी व्यावसायिक शिक्षणालापण महत्त्व दिले. त्यांच्या मते आजच्या युगाच्या गरजा, मानवाच्या उदरनिर्वाच्या गरजा लक्षात घेऊन व्यावसायिक शिक्षणाला महत्त्व दिले. शिक्षित तरुण नोकरीच्या मागे न फिरता आपआपल्या आर्थिक व बौद्धिक क्षमतेनुसार व्यापार व उद्योग केला तर जीवनाला नवा अर्थ प्राप्त होऊन व त्याच बरोबर बेकारीची समस्या भारतात निर्माण झाली आहे. ते कमी करता येईल. तुकडोजी महाराज बोलके नाही तर कर्ते सुधारक होते. म्हणून त्यांनी व्यावसायिक शिक्षण बद्दल सांगितले नाही तर त्याकरीता त्यांनी 5 मे 1943 रोजी अमरावतीच्या धर्मदाय कॉटन फॅडच्या इमारती व्यावसायिक शिक्षण वर्ग सुरु केले.⁵ या वर्गात 300 विद्यार्थी व्यावसायिक शिक्षण घेण्यासाठी होते. या वर्गात नवारी, गालीचे, सतरंज्या, सुतकताई, कागद तयार करणे इत्यादी बहूविधे धंदे शिक्षण देण्यात येत होते. त्यांनी कलेच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले. त्यांच्या मते व्यावसायिक शिक्षण पोट भरण्यासाठी उपयोगी असला तरी कला ही पोट भरण्यासोबतच आपल्या शरीरास व समाजास सुख व समाधान देत म्हणूनच समाज शरीरास सुखण्याकरीता कला ही जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे. त्याकरिता त्यांनी शिक्षण प्रणालीत कलेला प्रतिष्ठेचे स्थान असायला हवे याचे समर्थन केले. गायन, वादन, भजन, भाषण, प्रवचन, कुस्ती, मलखांब, पोहणे, वाहन चालविणे, अश्वकला, विनकाम, सुतकताई अशा कला शिक्षणाचे त्यांनी समर्थन केले.

'हे विश्वाची माझे घर'⁶ या मानवतेच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सुधारणा बरोबरच शिक्षणविषयक सुधारणाबाबत तेवढीच तळमळ व्यक्त करुन त्या प्रत्यक्षात घडवून पाहणारे संत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ सारख्या शैक्षणिक क्षेत्राला त्याचे नाव देवून जणू त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा गौरव झाल्यासारखे वाटते.

राष्ट्रसंताचे स्त्रीयाविषयी विचार :-

समाजाच्या संपूर्ण विकासासाठी स्त्रीयांचा विकास गरजेचा आहे. स्त्रीयांच्या विकास झाला नाही तर राष्ट्राची दुर्गती आहे. स्त्रीयांना हिन दुबळे समजून भारत बलशाली होऊ पाहत असेल तर ते कदापी शक्य होणार नाही. स्त्रीयांची योग्यता ओळखून महाराजांनी त्यांना समतेचा दर्जा बहाल केला. पुरुषाइतकीच योग्यतेनुसार अधिक प्रतिष्ठा देऊ केली. त्यांनी स्त्रीयांना उच्च शिक्षणाची संधी, विवाह निर्णयाचे स्वातंत्र, पुरुष प्रतिकारार्थ संघटन इत्यादी अधिकार दिले. आजच्या स्त्रीला आत्मनिर्भर होवून स्वसंरक्षण करायचे आहे, त्यासाठी ज्युडो, कराटे, व्यायाम, योग, धर्नुविद्या यासारख्या शाखांचे शिक्षण घेणे अतिशय आवश्यक आहे. कारण स्त्री स्वतंत्र बाण्याची होणे राष्ट्रहिताचे आहे असे राष्ट्रसंताचे मत होते. समाजात सातत्य टिकविणे हा विवाह संस्थांचा उद्देश आहे. परंतु विवाह पध्दतीत व्यवहार शिरला आणि हुंडा प्रथा अस्तित्वात आली. या हुंडा पध्दतीचा महाराजांनी प्रखर विरोध केला आणि समाजात स्त्रीभूण हत्या, हुंडाबळी, विनयभंग महिलेची सासरकडून होणारी हत्या हे सर्व थांबविण्यासाठी महिलांनी संघटीत व्हावे व महिलांच्या बाबतीत अन्यायकारक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी माझरीच्या श्री गुरुदेव सेवाश्रमात स्वतंत्र महिला मंडळ संघटीत करण्याचा होता. याच मंडळाच्या माध्यमातून महाराजांनी स्वच्छता, आरोग्य, व्यायाम, उद्योग या विषयातील अनेक शिबीरांचे आयोजन महाराजांनी महिलाकडून घेतले.

'सर्व सोयी पुरुषांकरीता । स्त्रियांसाठी सर्व व्यथा ।'

असे सिध्दांत प्रसविणाऱ्या धर्मग्रंथाचा त्यांनी निषेध केला. त्यांनी स्त्रीयांना कर्तव्य व क्षमतेची यथार्थ जाणीव करुन देऊन दुय्यम स्थानापासून मुक्त होण्यासाठी "उन्नतीभुवन संलग्न उपक्रम" हा कार्यक्रम दिला आहे.

'माझे म्हणने श्रोतयांचे । जे जे सुख असेल पुरुषांते ।
महिलांसीही असावे अभिन्नपणे ते । स्वातंत्र सुख साधना ।।

तुकडोजी महाराजांनी लिहीलेल्या ग्रामगीतेत महिला विकास हा महत्वाचा घटक आहे. बालविवाह, विजोड विवाहास विरोध, विधवा पूर्वविवाहाचा पुरस्कार स्त्रियांना आत्मसन्मानाची जाणीव व निर्णय प्रक्रियेत स्थान हे 'महिलोन्नती' अध्याचे महत्त्वपूर्ण घटक आहे. राष्ट्रसंताचे स्त्रीयांना विवाह स्वातंत्र्य देण्यामागे जातीव्यवस्था डळमळीत करणे ही दुरदृष्टी दिसून येते.

राष्ट्रसंताची ग्रामगीता :-

स्वातंत्रप्राप्तीनंतर भारतीय समाजात विविध, सामाजिक व धार्मिक समस्या होत्या. अंधश्रद्धा, निरक्षरता, रुढी, परंपरा, शेतकऱ्यांच्या

कर्जाचे प्रश्न यांचा ग्रामीण समाजावर पगडा होता. त्याचबरोबरच आरोग्य, कुटूंब नियोजन, महिलांची उन्नती, व्यसनमुक्ती, राष्ट्रीय एकता अशा अनेक प्रश्नांनी ग्रामला वेढले होते. म्हणूनच तुकडोजी महाराजांनी संताचे परंपरागत ज्ञान, भक्ती, कर्म, नाम संकीर्तन इत्यादी साधनांना कलानुरूप सामाजिक स्वरूप प्रदान करून एक वेगळी दिशा समाजात दिली. केवळ भगवंत नामस्मरणाने राष्ट्र किंवा समाजाचा विकास होवू शकत नाही त्यासाठी न्याय, नीती, सदाचार व श्रद्धा यावर आधारीत निष्काम कर्माची अत्यंत गरज आहे. जोपर्यंत राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्ती चरीत्र संपन्न होऊन आपल्या राष्ट्रच्या उत्कर्षासाठी आपआपले कार्य प्रामाणिकपणे, निःस्वार्थ भावनेने, ईश्वराची पूजा समजून करणार नाही तोपर्यंत राष्ट्रविकास शक्य नाही आणि म्हणूनच तुकडोजी महाराजांनी कर्मनिष्ठ भक्तांचा क्रांतीकारी सिध्दांत समाजाला दिला व त्याद्वारे ग्रामोन्नती, राष्ट्रोन्नती व विश्वशांती निर्माण करण्याचा हेतूपूर्वक प्रयत्न ग्रामगीतेतून केलेला आहे.

ग्रामगीता हा ग्रंथ त्यांचा जीव व प्राण होता. ते स्वतःच म्हणत की, 'ग्रामगीता माझे हृदयात बसते सदगुरुच्या या ग्रामगीतेच्या माध्यमातून महाराजांनी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रातील गंभीर समस्या भारतीय जनतेपूढे मांडल्या. भारत हा खेड्यांचा कृषीप्रधान देश असल्याने आपली सर्वांगीण प्रगती ही खेडी व शेतकरी सुधारले तरच होणार हे मर्म लक्षात घेवून तुकडोजींनी ग्रामगीतेच्या द्वारे ग्रामविकासा बरोबर सामाजिक समता व एकता निर्माण करण्यासाठी तसेच विविध, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, रुढी, अंधश्रद्धा समस्यांची उकल करून त्यांना काळानुरूप जनतेपुढे ठेवण्याचे कार्य महाराजांनी ग्रामगीतेतून केलेला आहे. ग्रामगीता हे त्यांचे प्रसिध्द काव्य यात 41 अध्याय व एकंदर 4675 ओव्या असून ग्रामाची सर्वांगीण उन्नती करणे हे त्या ग्रंथाचे उदात्त ध्येय आहे.⁸

राष्ट्रसंताचे राष्ट्रकार्य :-

राष्ट्रीय विचारांचा पुरस्कार त्यांनी 1930 सालच्या सत्याग्रहात भाग घेवून केला. इ.स. 1930 च्या विदर्भ गोंडवानातील सत्याग्रही शिबीरामध्ये "झुठी गुलामशाही क्या डर बता रही है ?"⁹ असे ओजस्वी राष्ट्रीय भजन गाजवल्यामुळे जनतेला राष्ट्राविषयी जागृत करण्याचे काम त्यांचे भजन करीत होते.

"झाड झडूले शस्त्र बनेंगे, पत्थर सारे बम बनेंगे । नाव लगेली किनारे" ।।
गुलामी अब न होना हमारे भारत मे । आझादी के जंग मे आजादी के रंग में" ।।

अशा शेकडो भजनांच्या माध्यमातून राष्ट्रसंतांनी समाजप्रबोधन व जनजागरण केली आणि त्यांच्या भजनांनी ग्रामीण समाज जागृत झाला. 1934 मध्ये वर्धा जिल्हातील आष्टी या गावी विविध कार्यक्रम घेऊन लोकामध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीची ज्योत प्रज्वलित केली.

इ.स. 1942 मध्ये 'चलेजाव चळवळ देशात सुरु झाली. या चळवळीमुळे भयानक रूप धारण केले होते. महात्मा गांधी यांचा 'करा किंवा मरा' असा संदेश सर्वत्र दुमदुमत होता. 16 ऑगस्टला नागपंचमीच्या दिवशी चिमूर व आष्टी येथे ऐतिहासिक संग्राम झाला.¹⁰ अनेक शहीद झाले, अनेकांना गोळ्या लागल्या. "बी.बी.सी. लंडन मध्ये यासंबंधीचे वृत्त दिले की हा नवा कोण दुसरा गांधी आला आहे की, ज्यामुळे क्रांतीला वेग आला आहे." या सर्व घटनांचा परिणाम म्हणजे 28 ऑगस्ट 1942 रोजी तुकडोजी महाराज चंद्रपूर येथे असतांना पोलीसांनी त्यांना अटक केली. सुरुवातीला त्यांना नागपूरच्या मध्यावर्ती कारागृहात ठेवण्यात आले. परंतु जनता उग्र होत होती. त्यामुळे तुकडोजींना मध्यप्रदेशातील रायपूरच्या कारागृहात स्थानबद्ध करण्यात आले. राष्ट्रसंतांनी देवभक्तीसोबत देशभक्ती जागृत केली. त्यांनी लोकसेवा करतांना आपण सारे एक आहोत आणि एकसंघ झाल्यास राष्ट्र स्वतंत्र होईल अशी श्रद्धा जनमानसाच्या मनात जागविली.

राष्ट्रसंताचे सामाजिक कार्य :-

राष्ट्रसंतांनी कर्तने, भजने, खंजिरी व लेखनी याच्या माध्यमातून अनिष्ट रुढीचे व अंधश्रद्धांचे निर्मूलन दलितोद्धार, समाज संघटन, ग्रामोद्योग, शेतीसुधार, स्त्रीमुक्ती बुवाबाजीचे निखंदन, श्रमप्रतिष्ठा, व्यसनमुक्ती, स्वावलंबन, बलीदान बंदी, दारुबंदी करून समाजसेवा केली व ग्रामोद्धार या विषयी प्रबोधन केले. शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान अनारोग्य आणि अंधश्रद्धाने पिडलेल्या समाजाचे प्रचंड प्रमाणात शोषण होत असल्याने त्यांना दिसून आले. त्या समाजाचा आत्मविश्वास जागा करणे, त्याला आत्मनिर्भर करणे, त्यांच्या मानसिकतेमध्ये योग्य असा बदल घडवून आणणे, त्यासाठी त्यांनी 19 नोव्हेंबर 1943 मध्ये गुरुदेव सेवा मंडळाची स्थापना केली. या मंडळाच्या माध्यमातून त्यांनी विहीरी, मंदिरे खुली करण्यास जनतेला प्रवृत्त केले. गुरुदेव सेवा मंडळाने अचलपूरला जावून 36 खेड्यात बलिदान बंदी केली व अनिष्ट प्रथा बंद केल्या.¹² राष्ट्रसंत तुकडोजींचे विचार व कार्य प्रसाराबरोबर राष्ट्रीय विचारधारा, अध्यात्म व विज्ञानाचे विचार समान्य जनतेमध्ये पोहचविण्यासाठी 5 एप्रिल 1943 रोजी "श्रीगुरुदेव" नावाचे मासिक सुरु केले.¹³ तुकडोजी महाराजांनी सामुदायिकेवर अधिक भर दिला, कारण व्यक्तीपेक्षा सामुदायीकपण केलेले कार्य अधिक उन्नती व विकास साधू शकते याचा जाणीवेतून त्यांनी सामुदायिक प्रार्थना निर्माण करून समाजाच्या उन्नतीचा रथ पूढे नेला. सालबर्डीचा महायज्ञ तर 'न भूतो न भविष्यती' असा ठरला. कर्तृत्वशक्तीचे आणि संघटनात्मक दृष्टीचे दर्शन या यज्ञातून पहायला मिळाले. ग्रामीण भाग व त्यातील निद्रिस्त झालेली जनता जागृत करण्याकरीता त्यांनी आपल्या कार्यास स्थायी स्वरूप देता यावे याकरिता त्यांनी अमरावती-नागपूर हया राजमार्गावर मोझरी हया गावी "गुरुकुंज" आश्रमाची स्थापना केली.¹⁴ या आश्रमात अस्पृश्यता निर्मूलन विभाग, भजन विभाग, महिला विभाग, कृषी विभाग, विद्या मंदिर, बालमंदिर, गुन्हेगार सुधार केन्द्र, अनेक वसतीगृहे, संगीत मंदिर, शिक्षणप्रमाणे वेगवेगळे उद्योग त्या ठिकाणी शिकण्याची व्यवस्था होती. एकंदरीत बघितले तर "गुरुकुंज" हा केवळ आश्रम नव्हता, तर स्वतंत्र भारतासाठी नवा माणूस घडविण्याची एक प्रयोगशाळा होती. उद्योग, शील, समता, प्रेम, बंधूता आणि सहकार्याच्या पायावर उभारलेले ते एक फिरते विद्यापीठ होते. विभिन्न स्तरावरील शेकडो सामाजिक, साहित्यिक, शैक्षणिक, धार्मिक इ. सम्मेलने त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण मार्गदर्शनामुळे गाजलीत. असंख्य योजनांना त्यांनी आश्रय दिला. पंढरपूरात संताचे सम्मेलने त्यांनी घडवून आणले. विदर्भ प्रांतच नव्हे तर अखील भारतीय स्तरावर त्यांनी 'भारत साधुसमाज' स्थापन करून दाखविला. त्यांचे तीन वर्षांपर्यंत ते अध्यक्ष होते. गुजरात व मुंबईत 'सर्वधर्म परिषद' गाजविणाऱ्या महाराजांना इ.स. 1955 ला जपानचे निमंत्रण स्िककारून ते जपानला गेले.¹⁵ तेथे "विश्वधर्म आणि विश्वशांती परिषदेला त्यांनी

आपल्या अमोघ वाणीने मोहीत करुन टाकले. पूढे 18 देशांच्या समितीचे ते सन्माननीय सल्लागार होते.

राष्ट्रसंतांचे राष्ट्रीय स्वरूपाचे व्यापक, सर्वसमावेशक कार्य पाहून आणि अखील मानवतेचा कळवळा पाहून पूढे लोकांनी त्यांना 'राष्ट्रसंत' ही सन्मान्य पदवी दिली. राष्ट्रनिर्माणची आच असणारी त्यांची जाज्वल्य भजने ऐकून राष्ट्रपती, डॉ. राजेन्द्र प्रसाद यांनी त्यांना 'राष्ट्रसंत' या पदावर सरकारी मान्यता दिली. अशा या 'राष्ट्रसंताची 11 ऑक्टोबर 1968 ला प्राणज्योत मावळली.¹⁶

निष्कर्ष :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार भारतीय समाजाला नव्हे तर संपूर्ण मानवजातीला प्रेरणादायक आहे. राष्ट्रसंत अष्टपैलू व्यक्तीमत्वाचे निरामय कर्मयोगी होते. अज्ञान, दारीद्रय, आळस, यांच्या पाषात सापडलेल्या अगणित बहूजन, दीन-दलीत देशबांधवाच्या जीवनाचा उध्दार व्हावा यासाठी त्यांनी 'ग्रामगीतेतून' आपली लेखनी व वाणी झिजविली. खेड्यातील जनतेचा सर्वांगीन विकास होवून वातावरण, प्रेम व सौजण्याने भरले असावे यासाठी केवळ उपदेश करुनच नव्हे तर सामान्य जनतेत स्वतः मिसळून त्यांच्या बरोबर काम करुन त्यांनी अनेक गावांचे परिवर्तन घडवून आणले. या ध्यासापोटीच त्यांनी ग्रामगीता लिहीली. राष्ट्रसंतानी आपल्या विचार धनाचा खजिना, जनता जनार्दनाला समर्पित केला. देशातील अंधश्रध्दा, अनिष्ट रुढी, परंपरा, जातीयता, कर्मकांड इत्यादीवर घणाघाती प्रहार केले व भारत देशाला समृध्द करण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1.सावरकर, डॉ. सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य पृ. 1 प्रकाशन 2007
- 2.मुंढे, राजेन्द्र राष्ट्रसंत तुकडोजी पृ. 10 प्रकाशन : 1998.
- 3.सावरकर, डॉ. सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य पृ. 5 प्रकाशन 2007
- 4.भगत, रा. तु. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, पृ. 141, प्रकाशन 2009.
- 5.सावरकर, डॉ. सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य पृ. 49 प्रकाशन 2007
- 6.भगत, रा. तु. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, पृ. 346, प्रकाशन 2009.
- 7.भगत, रा. तु. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, पृ. 142, प्रकाशन 2009.
- 8.मुंढे, राजेन्द्र राष्ट्रसंत तुकडोजी पृ. 50 प्रकाशन : 1998.
- 9.भगत, रा. तु. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, पृ. 25, प्रकाशन 2009.
- 10.सावरकर, डॉ. सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य पृ. 33 प्रकाशन 2007
- 11.गावंडे, प्र. ल. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. 57, प्रकाशन 2007.
- 12.सावरकर, डॉ. सुभाष, राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य पृ. 56 प्रकाशन 2007
- 13.गावंडे, प्र. ल. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. 59, प्रकाशन 2010..
- 14.मुंढे, राजेन्द्र राष्ट्रसंत तुकडोजी पृ. 40 प्रकाशन : 1998.
- 15.गावंडे, प्र. ल. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पृ. 101, प्रकाशन 2010.
- 16.भगत, रा. तु. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ, पृ. 29, प्रकाशन 2009.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org